

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- Balázs Mihály
Giorgio Biandrata (1516–1588). Egy orvos a politika és a teológia között
a korai újkori Kelet-Közép-Európában 3
- Lovas Borbála
Tóbiás és Kána. Menyegző és házasság két bibliai történet tükrében 38
- Ősz Sándor Előd
Reformátori művek a Székelykeresztúri Unitárius Kollégium könyvtárában . . 64
- Oláh Sándor
Diktatúra a mindennapokban. Gellérd Imre látletelei Siménfalván
az ötvenes években 80
- Kiss Dénes
Az unitárius népesség lélekszámának, területi megoszlásának és
településszerkezetbe való betago lódásának változása a népszámlálási adatok
tükrében 107
- Kovács Sándor – Nagy László (közlők)
Fazakas Béla: Naplóm. Az abrudbányai leégett unitárius templom részére
személyesen végzett gyűjtésről az egyes egyházközségekben. 1934–35. év . . 121

MŰHELY

- Kovács Sándor (közlő)
Zoltán Sándor levele nyugdíjaztatása tárgyában Kiss Elek püspökhöz 159

SZÓSZÉK – ŪRASZTALA – SZERTARTÁSOK

Kriza János	
A lélek szabadsága	163
Csécs Márton	
Virágvasárnapra	170
Csécs Márton	
Jórol és rosszról	174
Ledán M. István	
A hét főbűn: kevélység	178
A hét főbűn: fösvényiség	184
A hét főbűn: bujaság	189
A hét főbűn: irigység	195
A hét főbűn: mohóság	200
A hét főbűn: harag	206
A hét főbűn: tunyaság	211

KÖNYVSZEMLE

Koppándi Botond Péter: TÓDOR Csaba: <i>Szimbólum, rítus, dráma. Angliai és erdélyi unitárius temetésekről</i> (Budapest: Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete, 2018), 322 pp.	216
Koppándi Botond Péter: Thomas G. LONG: <i>Preaching from Memory to Hope</i> (Louisville, Kentucky: Westminster John Knox Press, 2009), 150 pp.	220
Halottunk	
Török Elek	228
Kivonatok	229

Tóbiás és Kána. Menyegző és házasság két bibliai történet tükrében

A bibliai történetek magyar nyelvű irodalomban való megjelenésének leggazdagabb időszaka a reformáció évszázadaira, a 16. és 17. századra tehető. A részleges vagy teljes népnyelvű bibliafordítások, zsoltárfordítások, bibliai históriák aranykora egybeesik a magyar nyelvű prédikációs irodalomnak a reformáció első évtizedeiben való kifejlődésével. Jelen tanulmányban két jól ismert történetnek az említett korszak szöveghagyományában való jelenlétét, valamint értelmezését és használatát mutatom be röviden. A vízkereszt utáni második vasárnap prédikációinak választott igehelyei általában a házasság témakörével foglalkoztak, és a hagyományt követve, sokszor foglalkoznak napjainkban is. Gazdag gyűjteményt állíthatunk össze a legtöbbit használt textus, a János evangéliumának második könyvében található kánai menyegző történetének feldolgozásaiból, prédikációkban használt megjelenéseiből, amelynek felekezeteken átívelő, elterjedt használata arra is jó bizonyítékként szolgál, hogy a történet segítségével megfogalmazott tanulságok jól ismertek, visszatérően ismételték voltak. Ennek ellenére, bár a történetnek német nyelvű verses változatát, Andreas Moldner Brassóban, 1543-ban megjelent munkáját ismerjük, a történetből nem készült magyar nyelvű bibliai história.² Ezzel szemben, míg az ifjú Tóbiás és Sára története szintén

¹ LOVAS Borbála (Szentes, 1982) a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán a Régi magyar irodalom tanszék oktatója 2018 óta. 2014-ben védte meg Enyedi György unitárius püspök magyar nyelvű kéziratos prédikációival foglalkozó doktori disszertációját. 2014 óta a Kiss Farkas Gábor által vezetett MTA-ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport kutatójaként dolgozik. A kutatás a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Elérhetősége: lovasborbala@gmail.com.

² Erről és a korai bibliai históriákról bővebben ld.: LOVAS Borbála, „Bibliai történetek a 16. században” in *Átfedések Szövegalkotás a 16–18. századi irodalomban*, szerk. Kiss Farkas Gábor, MACZÁK Ibolya (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, MTA–ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport, 2019), 80. Moldner kötetéről és a benne szereplő egyházi énekekről, valamint azoknak a lutheri hagyománnyal való kapcsolatáról röviden ír: Erhard FRANKE, „Kirchliches und schulisches Musizieren der Siebenbürger Sachsen im 16. Jahrhundert” in *Humanismus in*

elterjedt és kedvelt példa volt a házasság témájával kapcsolatban, az ószövetségi történetből több bibliai história is fennmaradt, az apokrif könyv történeteit prédikációkban ritkán használták és idézték, és még ritkábban jelent meg a történet bármely része a prédikációk textusaként. A legutolsó ilyen 16. századi magyar nyelvű unitárius prédikációnk Enyedi Györgyé. A két történet nem csupán azért érdekes, mert sok esetben együtt említik a házasság témája kapcsán, hanem azért is, mert a szerelmi témájú históriák, valamint az erotikusabb töltetű bibliai történetek mellett jó példát mutatnak arra, hogyan lehet a lánykérést, házasságkötést, menyegzőt és a jó házaselet felé vezető utat széles hallgatóközönségnek szóló munkákban ábrázolni.³

A házasságkötés szokásrendjével, a lakodalmi ünnepségekkel kapcsolatos (sokszor csak egyes régiókra és felekezetekre jellemző) változatos szabályozásokkal az utóbbi években számos kitűnő tanulmány foglalkozott. A lakodalmakra meghívható személyek számának korlátozása, a katekizmus ismeretére való kötelezés házasságkötés előtt, a titkos házasság, a házasságtörés, a válás mind olyan részletei e kutatásoknak, amelyek speciális témákra hívják fel a figyelmet.⁴

Ungarn und Siebenbürgen. Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert, ed. Ulrich A. WIEN, Krista ZACH (Köln–Weimar–Wien: Böhlau, 2004), 80–82.

³ A korabeli forrásokból vett idézetek a tanulmány szerzője, L. B. által modernizált átírásban szerepelnek a szövegben.

⁴ A teljesség igénye nélkül, ld. pl.: BARTH Dániel, *Esküvő, keresztelő, avatás: egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon* (Budapest: MTA, 2005); ERDÉLYI Gabriella, PÉTER Katalin, „A titkos házasságról a 15–16. században”, *AHLH* 30. (2011): 115–121; KISS Réka, „Házastárs nélkül szükkölködve». Adatok a házasság megkötésének és felbontásának 17. századi gyakorlatához a Küüllői Református Egyházmegye iratainak tükrében”, *Ethno-lore. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve* XXII (2005): 303–345; MAGYAR Balázs Dávid, „Tetszett az Istennek, hogy felfedje a bűnt?!»: A házasságtörés szankcionálásának teológiai és jogi aspektusai Genfben és a korai magyar reformációban, különös tekintettel Debrecen város joggyakorlatára” in *HIT 2018. Hagyomány, Identitás, Történelem*, szerk. KISS Réka, LÁNYI Gábor (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan, 2019), 51–70; PÉTER Katalin, *Házasság a régi Magyarországon. 16–17. század* (Budapest: L’Harmattan, 2008); Christine PETERS, „The Virgin Mary and the Publican: Lutheranism and Social Order in Transylvania” in *The Impact of the European Reformation. Princes, Clergy and People*, ed. Bridget HEAL, Ole Peter GRELL (Aldershot: Ashgate, 2007), 143–165; SZABÓ András Péter, „Menyegzőtől menyegzőig. Gondolatok a házasságkötési szokásrend magyarországi fejlődéséről”, *Századok* 144. évf., 5. sz. (2010), 1027–1083; András Péter SZABÓ, „Betrothal and Wedding, Church Wedding and Nuptials: Reflections on the System of Marriages in Sixteenth- and Seventeenth-Century Hungary”, *Hungarian Historical Review* 3. évf., 1. sz. (2014): 3–31; VÁRKONYI Gábor, „Házasság és nyilvánosság a 17. századi Magyarországon – A társadalmi tér vizsgálata”, *Századok* 153. évf., 2. sz. (2019): 251–264.

A kánai csoda

A kánai menyegző történetének Andreas Moldner által publikált verses átdolgozása (inc. *In dem galileischen land*) az egyházi témájú énekek csoportjában jól ismert ötsoros versszakokból (8a-8a-7b-8c-7b) áll. Azt is tudjuk, hogy Moldner énekeskönyvének egyes darabjait később Valentin Wagner átemelte a brassói német énekeskönyvbe, amely évtizedekig meghatározó forrás volt temp-lomi és magánénekléshez.⁵ A kánai menyegző verses változata, amelyben Moldner közérthető és könnyen olvasható, előadható népnyelvű forrásfeldolgozást ad a lutheránus olvasóknak, szorosan a Biblia szövegét követi, külön kiegészítés, magyarázat, a szöveg feldúsítása nélkül. Moldner ezen szövegének továbbéléséről nem sokat tudunk ma.⁶

A bibliai história szűkszavúságát ellenpontozzák a korabeli magyar nyelvű prédikációk, melyek részletesen beszélnek a történet minden szegmenséről, valamint elhelyezik azt a vízkereszthez kapcsolható ünnepek sorába. Beythe István például így kezdi magyarázatát:

„Hány csodákat mondanak, hogy lettek ez mai napon? Hármat. Egyiket az bölcsek eljövetelét Krisztushoz az napkeletről, melyet mondanak hogy Krisztus Urunknak esztendő korában lett. És onnét, három királyok napjának is hívják. Másikat keresztelkedését, amint meghallók. Harmadikat, azt is vélik, hogy első csodáját Galileának Cana nevű városában, az víznek borrá való változtatásában, ez mai nap cselekedte volna.”⁷

Vízkereszt ünnepe a nyugati kereszténységben Kr. u. 360 körül jelent meg, és három részből állt. Ekkor ünnepelték a napkeleti bölcsek látogatását, Jézus megkeresztelését, és végül Jézusnak a kánai menyegzőben tett első csodájáról

⁵ Ld. pl.: H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének* (Budapest: Universitas, 2004), 112–113.

⁶ Andreas MOLDNER, *Geistliche Lieder...* ([Kronstadt]: [Honter], 1543) [RMNy 53]. Míg a kötetben az énekek mellett szintén szereplő *Von reichen Mann und Lazaro* című bibliai verses históriánál Moldner neve fel van tüntetve, addig a kánai menyegzőről szóló história (*Von der Hochzeit in Cana Galilaeae*) után nem, azonban a hagyomány a munkát Moldnerhez köti. A bibliai história szövegének átírását ld. a Melléklet 1-ben.

⁷ BEYTHE István, „Vízkereszt Napján való prédikáció” in Uő, *Esztendő által való vasár-napi epistolák magyarázattal öszevértannak* (Németújvár: Manlius, 1584), 38a [RMNy 553.]

emlékeztek meg. Később a bölcsek látogatása vagy Krisztus megkeresztelése lett vízkereszt napjának tárgya, a kánai menyegzőhöz kapcsolódó ünnepet a II. Vatikáni Zsinatig a vízkereszt utáni második vasárnap tartották. Ám továbbra is sokszor említették a hármát egy napon azokban a prédikációs kötetekben is, melyekben nem ekkor, vagy egyáltalán nem írtak külön a kánai csodáról. A vízborrá változtatásával, Krisztus csodájának mikéntjével és jelentőségével sokan foglalkoztak már előttem.⁸ Ezen tanulmány nem a bibliai szöveg analízisére próbál koncentrálni, hanem arra, hogy János evangéliumának e rövid részlete hogyan jelenik meg a 16. századi magyar nyelvű prédikációs irodalomban. A vizsgált szövegek nem bibliamagyarázatok, nem is házassági szertartásra szánt beszédek, hanem a hagyományos ünneprendbe illeszkedő vasárnapi prédikációk, melyeknek kiindulópontját minden alkalommal a kánai menyegző története adja.

A vizsgált források mind vízkereszt utáni második vasárnapra készült magyar nyelvű prédikációk. Az eddig vizsgált korpusz a következő: az *Érdy-kódex* két beszéde,⁹ Bornemisza Péternek a *Postillák* második kötetében lévő három beszédből és a *Foliopostillában* lévő két beszédből álló prédikációsorozata,¹⁰ Telegdi Miklósnak vízkereszt nap után való másodvasárnapra szóló beszéde,¹¹

⁸ Bővebben ld. pl.: Herman RIEDL, *Zeichen und Herrlichkeit. Die christologische Relevanz der Semeiaquelle in den Kanawundern Joh 2,1-11 und Joh 4,46-54* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 1997); Walter LÜTGEHETMANN, *Die Hochzeit von Kana (Joh 2,1-11). Zu Ursprung und Deutung einer Wundererzählung im Rahmen johanneischer Redaktionsgeschichte* (Regensburg: Friedrich Pustet, 1990). Magyar kontextusban ld. pl.: LUKÁCSY Sándor, „Két emlő, hat köveder. Hagyomány és újítás az egyházi hermeneutikában”, *ItK* 97. évf., 3. sz. (1993): 376–388.

⁹ „Első menyegzős vasárnap episztolája” in *Érdy-kódex* (OSZK, MNy 9), 76–79; „Első menyegzős vasárnap evangéliuma” in *Érdy-kódex* (OSZK, MNy 9), 124–125.

¹⁰ BORNEMISZA Péter, „Másod úrnapi evangéliom az kijelenés napja után” in *Uő, Másik része az evangéliomokból és az epistolákból való tanúságoknak* (Sempte: [typ. Bornemisza], 1574), 77r–101r; (A továbbiakban: *Postilla*.) Valamint: BORNEMISZA Péter, „Más prédikáció azon evangéliomból” in *Uő, Postilla...*, 101v–123r [RMNy 355].; BORNEMISZA Péter, „Másod úrnapi evangélium az kijelenés után” in *Uő, Prédikációk egész esztendő által minden vasárnapra rendeltetett evangéliomból* (Detrekő: [typ. Bornemisza], 1584), 90r–94r; (A továbbiakban: *Foliopostilla*.) Valamint: *Uő*, „Az Úrnak menyegzőbeli más prédikációja ezen evangéliomnak, Iohan. II.” in *Uő, Foliopostilla...*, 94v–97r [RMNy 541].; Ezen kívül említi a kánai menyegzőt: *Négy könyvecske a keresztyéni hitnek tudományáról*, 3. (Sempte: [typ. Bornemisza, 1577], 17/a [RMNy 396].

¹¹ TELEGDI Miklós, „Vízkereszt nap után való másod vasárnap” in *Uő, Az Euangéliomoknak, mellyeket vasárnapokon, és egyéb innepeken esztendő által az Anyaszentegyházba olvasni és prédikálni szoktanak...*, I. (Bécs: Apffel, 1577), 228–257 [RMNy 374].

Kulcsár György,¹² Beythe István¹³ prédikációi, valamint Enyedi György két részből álló beszéde,¹⁴ mely az *Érdy-kódex*hez hasonlóan kéziratban maradt fenn. Vizsgálataimhoz felhasználtam ezen kívül egyéb 16. századi beszédgyűjteményeket, 15. századi beszédeket, főleg Temesvári Pelbárt prédikációit,¹⁵ amelyeket a Karthauzi Névtelen maga is ismert és forrásként is használt, valamint a 17. század első feléből származó beszédeket.¹⁶ A 17. századi prédikációk igen érdekesek nemcsak a katolikus szerzők számának növekedése és hatásuk erősödése szempontjából, hanem azért is, mert ez az időszak bizonyos szempontból láthatóan hangsúlyosabb újításokat hozott a prédikációs gyakorlatba, mint az előző század vége, hiszen míg a 16. századi reformátor irányzatok egyrészt elhatárolták magukat a katolikus egyháztól, és prédikátoraik újszerű stílusban próbálták tanítani, vezetni, a helyes útra terelni és néhanapján szórakoztatni híveiket, igen erősen kapcsolódtak még mindig a katolikus hagyományhoz és liturgiához is. Az önálló rendtartás kidolgozatlansága miatt bekövetkező katolikus ünneprendhez való

¹² KULCSÁR György, „Vízkereszt nap után másod vasárnapi evagéliom, Sz. János 2. részében” in Uő, *Postilla, azaz evangéliomoknak, mellyeket esztendő által keresztyének gyülekezetibe szoktak olvasni és hirdetni, prédikáció szerint való magyarázatja...* (Bártfa: Guttgesel, 1597), 85v–90r [RMNy 793].

¹³ BEYTHE István, „Vízkereszt nap után másik vasárnapi evangéliom” in Uő, *Az evangéliomok magyarázati, kiket az körösztényi gyülekezetben esztendő által szoktak prédikálni...* (Németújvár, 1584), 57r–61v [RMNy 552].

¹⁴ ENYEDI György, „De nuptiis in Canea Galileae celebratis”. A prédikáció kézirata fennmaradt az 5. *Kolozsvári Kódex* [Academia III., Ms. U., 1228, 123v–130r], a *Székelykeresztúri Kódex* [Teleki-Bolyai Könyvtár, Ms. 0439, 501–517] és a *Conciones vetustissimae* [Academia III., Ms. U., 6v(20)–9v(26)] beszédei között. Modern kiadása: ENYEDI György *Prédikációi* 3, kiad. LOVAS Borbála (Budapest: MTA-ELTE HECE – Magyar Unitárius Egyház, 2018), 333–362.

¹⁵ TEMESVÁRI Pelbárt, *Sermones Pomerii De Tempore* (Hagenau: Heinrich Gran, 1498). A vonatkozó beszédek: Pars hiemalis, TH 24 (Dominica post octavas Epiphaniae I., De evangelio eius prosequendo), TH 25 (Dominica post octavas Epiphaniae II., De nuptiis, praesertim spiritualibus), TH 26 (Dominica post octavas Epiphaniae III., De regulis matrimonii), TH 27 (Dominica post octavas Epiphaniae IV., De matrimonii dignitate et custodia).

¹⁶ KÁLDI György, „Vízkereszt után való II. vasárnapi evangéliom” [3 prédikáció] in Uő, *Az vasárnapokra való prédikációknak első része* (Pozsony: Rikesz [et typ. Societatis Jesu], 1631), 147–157, 157–165, 165–172 [RMNy 1509]; ALVINCZI Péter, „Vízkereszt után második vasárnapra tartozó prédikáció” in Uő, *Postilla, azaz egymás után következő prédikációk az úrnapi szent evangéliumok szerint rövid magyarázatokkal és világos tanúságokkal* (Kassa: Schulcz Dánielné, 1633), 233–249 [RMNy 1566]; PÁZMÁNY Péter, „Vízkereszt utáni második vasárnap” [2 prédikáció] in Uő, *A római anyaszentegyház szokásából minden vasárnapokra és egy-néhány innepekre rendelt evangéliomokról prédikációk...* (Pozsony: [typ. Societatis Jesu], 1636), 215–234, 234–252 [RMNy 1659];

ragaszkodás a 17. század elejére lazábbá vált, így volt lehetséges, hogy olyan új koncepciójú prédikációs gyűjtemények jelentek meg, mint például Foktövi János morális antropológiája. Emellett azonban a hagyományosnak mondható prédikációs gyűjtemények szerzői sem feltétlenül ragaszkodtak a megszokott formákhoz, maga Pázmány Péter is a következő alcímekkel hozza a vízkereszt utáni második vasárnapra rendelt beszédeit: *A részegségnek veszedelmes undokságáról és Házasságban élő asszonyok tanúsága.*

Az említett 16. századi források érdekessége, hogy Enyedi György kivételével minden prédikációgyűjtemény a régi ünneprend¹⁷ alapján hozza a beszédet. A prédikációk száma azért nem túl sok, mert gyakori, hogy az írók nem a napi evangéliumot, hanem az episztolát, Pál Rómaiakhoz írt levelének 12. részét magyarázzák. Így tesz Melius Juhász Péter, Sóvári Soós Kristóf vagy Beythe István is postillamagyarázataiban. Ezen episztolával nyitja a Karthauzi Névtelen is 17. beszédét, magyarázata azonban a kánai menyegzőről szól. Az *Érdey-kódex*ben található címbeli eltérés kapcsán talán érdemes megjegyezni, hogy a második menyegzős vasárnap nevét csak egy javítás után írja ki.¹⁸ Emellett a menyegzős¹⁹ jelző hangsúlyozottá teszi azt a szokást, hogy a karácsonyi, nagyböjti és húsvéti ünnepnapok között ezek voltak az első hetek, amelyeken engedélyezték a házasságot, és vasárnap a pap kihirdethette a házasulandókat. Itt meg kell azonban azt is jegyeznünk, hogy a protestáns felekezetek kialakulatlan rendtartása miatt különböző szokások voltak gyakorlatban a menyegző időpontjának meghatározása kapcsán is.²⁰

A 16. századi prédikációk közül a század második felében keletkezett beszédek jellemzőjének tekinthető a késő középkori hagyománnyal szemben, hogy egyre inkább a kegyes célú házassági és életvezetési tanácsadás kerül előtérbe az

¹⁷ A katolikus ünneprendben jelen lévő nem egységes szokások az ünneprend ezen részét, vagyis a vízkereszt és húsvét közötti időszakot nem érintették. Pázmány, aki a vatikáni rendhez való igazodást hangsúlyozta, prédikációs gyűjteménye elején, táblázatában a következőt jegyzi meg ezzel kapcsolatban: „Karácsonytól fogva Böjt második vasárnapig semmi különbség nincsen.”

¹⁸ <Wýzkerezth <nap> ottawaŷa <wtan> wtan valo> Masod menýekzős vasarnapnak Epistolaya

¹⁹ „Ennek maradványa, hogy a szegedi, továbbá a kalocsai nép hagyományosan így nevezi meg a farsang vasárnapjait: *első vasárnap, második vasárnap, harmadik vasárnap*, meg a többi.” BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium*, I. (Szeged: Mandala, 1998), 177.

²⁰ Ehhez bővebben ld.: H. HUBERT Gabriella, „A 16. századi gyülekezeti énekeskönyvek házásenekei – előtanulmány egy műfaj történetéhez”, *Palimpszeszt*, 10. sz. (1998). (http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/10_szam/03.htm; letöltve: 2020. február 28.)

evangélium értelmezése során. A vizsgált beszédekben a következő fejezetrészeket találjuk:

	1.	2.	3.
Érdy-kódex (17. beszéd)	Miért mentek a lakodalomba?	Miért csak 6 veder vizet változtatott át Jézus?	A házasság szentségének magyarázata
Érdy-kódex (35. beszéd)	A tiszta és szeplőtlen házasságnak dicséretes volta	Szűz Mária kegyelmes könyörülete	Jézus természet ellen való csodatétele
Bornemisza Péter (Postilla/1)	Rövid magyarázat	Nyilvánvalóbb magyarázata az evangéliumnak	
Bornemisza Péter (Postilla/2)	A házasságnak drága voltáról	Kik nem illenek össze és nem alkalmasak a házasságra	A kézfogóról és a menyegzőről
Bornemisza Péter (Postilla/3)	A házasságnak okairól	A válásról	Az egyezségről, és hogy miképp tarthatják meg azt a házasfelek
Bornemisza Péter (Foliopostilla/1)	Krisztus csodájáról	A házasságnak drága és kedves voltáról	
Bornemisza Péter (Foliopostilla/2)	A házasságnak tisztes voltáról	Mit kíván Isten a házasoktól?	
Telegdi Miklós	Krisztus csodatételéről	A csodatétel hasznáról	A menyegzőről és házasságról
Kulcsár György	A házasságról, kit Krisztus jelenlétével tisztaságnak bizonyít lenni	A házasoknak nyomorultságukról, és azokban való vigasztalásukról	

	1.	2.	3.
Beythe István	A házasságnak bizonyítása, a házások nyomorúságának példája	Hogy Isten megsegíti a jámbor házásokat; Az imádságról való tanulság	A házasságnak avagy menyegzőnek példázata
Enyedi György/1	Az írás első felének magyarázata	A menyegzőről	
Enyedi György/2	Az írás második felének magyarázata	A csodatételről	

Az írók előszeretettel beszélnek arról, hogy hogyan zajlik a lánykérés, vagy hogy a jó házassághoz mit kell tenni. Fontos kérdés lesz felekezettől függetlenül az, hogy szabad-e válni, hogy lehet-e újraházasodni, hogy hogyan büntessék a paráznákat, és hogy kié a vagyon a családban. A beszédek körülbelül felénél találtak arra lehetőséget a szerzők, hogy hitvitai kérdésekbe is bonyolódjanak. A 17. századi beszédekben ez az arány még magasabb. A fő kérdések Krisztus istensége és csodája, Mária imádhatósága, a szüzesség, a házasság körül forognak. És természetesen előkerülnek a magyarázatok közben az ellenfelek is, a katolikusok leginkább az eretnekekre és képprombolókra, a protestánsok a bálványimádókra, a hazug papságra és szerzetességre panaszkodnak. Itt csak a 16. századi anyagból származó, időben és talán vallási felfogásban is két legtávolabbi beszédből idéznék egy-egy részletet. Az első a Karthauzi Névtelen tollából való, aki elmésen köti össze a házasságtörést az eretnekséggel:

„Ha ki isteni ítélet szerint megfejtendi test szerint való egyeségnek szenteséges kötelét [a. m. a házasságot], ottan halálra méltónak ítéltetik; avagy anyaszentegyházban való szentségnek egyességét megfejtendi, eretnőknek és kárhozatnak fiának ítéltetik; avagy ha ki Krisztusnak hűtit megtagadandja, husztnak [a. m. huszitanak] neveztetik.”²¹

²¹ *Érdy-kódex* (OSZK, MNy 9), 76.

A reformációs törekvések térnyerésével a vallási viták kapcsán a beszédekben megjelent kisebb-nagyobb megjegyzések, kiszólások a Karthauzi Névtelen megjegyzésénél jóval finomabbakká váltak. Talán nem is minden esetben magyarázzuk jól őket, ha hitvitai elemeket keresünk bennük. Mégis hoznék itt egy példát Enyedi Györgytől, aki Krisztus csodájával kapcsolatos értelmezését és a csoda továbbélésének magyarázatát írja le néhány sorban:

„Ezekben akará penig az edénekben változtatni az vizet borrá Krisztus Urunk, hogy valaki azt ne költené, hogy talám az mely edénben hordozta Krisztus Urunk az vizet, valami bor állott volna benne, és annak sepreje miatt ződült, savanyodott meg az víz. És minthogy zajosok voltak az vendégek, azt tudták és úgy tetszett nekik, mintha bor volna, és az tanítványi hirdették oszton, hogy bor volt. Azért holott minden tudta, hogy ezféle vedrekben víz szokott állani, senki nem ítlhette, hogy ebben valami csalárdság esett.

Másodszor azt jelenti az evangélista, hogy vízből csinálta az bort Krisztus Urunk. Mely noha nagy csuda, de ha az emberek az Istennek hatalmasságát, cselekedetét úgy, az mint illik, becsüllenék és eszükben vennék, minden esztendőben az hatalmas Úr Isten ezt az csudát megcselekeszi. Az bor nem az szőlőgerezdenek leve-e? De miből lesz az szőlő nedvessége? Bizony, veszi és szíja azt az szőlőtövek vesszejiből, az szőlővesszők az gyükérből, az gyükér az vízzel, az esővel megnedvesítettett földből, azért érted hát, hogy az vízből lesz az bor. Sőt, ha az szőlő fáját megmetszed, semmi nem egyéb, hanem víz csepeg ki belőlle, ki az gerezden szál, és onnan kifacsartatván borrá válik. Látod-e, teszen azért az bölcs Úr Isten most is ilyen csudákat, csak nyitnók fel valaha az szemünket, és az ő feleséges jó voltát és hatalmasságát tudnók megismerni egyszer.”²²

Amellett, hogy Enyedi utalása a krisztusi csoda mibenlétére és a mindennapi „csodák” vele való kapcsolatára árnyalt és jól kidolgozott, gondolatmenete, legalábbis annak vége, korántsem egyedi a korban. Ennek bizonyítására nem kell túl messzire nyúlnunk példáért, elég, ha Bornemisza *Foliopostilláját* fellapozzuk a *Rend, és rendkívül való csodák* leírásánál, ahol ezt olvashatjuk:

²² Székelykeresztúri Kódex [Teleki–Bolyai Könyvtár, Ms. 0439], 513–514.

„[...] És mint midőn Krisztus Urunk az vízből jó bort szerez, aki vakon született, ép szemet ad neki, és halottat feltámaszt, szent Pétert lakatos ajtókon kihozatja angyalával. Ezek és többek effélék csudáknak neveztetnek, nemhogy az több dolgai is kisebb csudák volnának, ki minden dolgaiba merő csudálatos, de hogy mi ezekben inkább szoknánk csudálkozni, miért hogy ritkán lejelnek [a. m. vannak]. Mint példa: az gyermeknek fogantatása és születése, szinten oly nagy, vagy nagyobb csuda, hogynem mint az halott feltámasztása, és az égnek nappal, holdval, csillaggal minduntalan való forgása, és ez világiaknak azáltal való éltetése és tartása merő csuda, és nagyobb, hogynem mint megállatni Józsué idejébe az napot, és visszavonni Ezékiás idejében, de miérthogy hozzászoktunk az szüntelen való látomással, senki nem csudálja amazokat, úgymint imezeket. Azonképpen midőn minden esztendőben az essővizet, a szőlőtön jeles izű borrá változtatja, az kevés elrohadott magot az földből bőv gyümölcsvel ez egész világnak éltetésére kihozza [...].”²³

De térjünk vissza egy kicsit a kővedrek kérdésére. Minden prédikáció hosszasan beszél a zsidók tisztálkodási szokásairól, és nem utolsósorban arról, hogy mennyi bor férhetett egy ilyen vederbe.²⁴ De ezen kívül is jutott szerep nekik, igaz, a hat kőveder jó vagy rossz tulajdonságokkal való azonosítása a katolikus beszédek sajátja. Temesvári Pelbárt, Pázmány Péter és Káldi György a következőképpen jelöli meg a kővedreket:

²³ BORNEMISZA, *Foliopostilla...*, 528v–529r.

²⁴ Ld. pl. Boremiszánál: „Vala kedig ott hat kő veder le téve az sidoknak meg tisztolások szerint, mellybe mindenikbe két két avagy három Metreta fér vala.” BORNEMISZA Péter, *Foliopostilla...*, 90v. Enyedi György a következőket jegyzi meg: „Valának penig ott hat kővedrek az zsidóknak tisztulásokra helyezetttek, mellyekben mindenikben két-két vagy három veder fér vala.” *Székelykeresztúri Kódex* [Teleki-Bolyai Könyvtár, Ms. 0439], 501. Ugyancsak ő: „Az első felől azt írja, hogy 6 veder bor volt. De azt az vedret ne úgy értsed, az minemű nálunk az vider. Mert hárommnyi is fért egyikben, mint az mennyit mi vedernek hívunk. Mert azt írja, hogy egyik vederben két-két vagy három metreta fért. Az mint penig az tudós emberek ezféle mérték felől írnak, azt jelentik, hogy egy metretában volt közel 30 eitel bor. Azért ha egyik vederben csak két metreta fért volna is, elég ez felől azt tudni, hogy nem kevés volt, mert akármely könnyen (tartsunk) vessünk számot is reá, de tett egy hordó bort. Az mint penig némellyek írják, sokkal többet is.” *5. Kolozsvári Kódex* [Academia III., Ms. U., 1228], 128v. Az itt idézett részt egy marginális bejegyzés egészíti ki, amelyben a másoló azt számolja, hogy két-két és három-három metreta esetén hány literről kell pontosan beszélnünk, és egy vederben hány eitel fért.

	1. kőveder	2. kőveder	3. kőveder	4. kőveder	5. kőveder	6. kőveder
T. P.: evilági dolgok kívánsága	gazdagság	élvezetek	hatalom	dicsőség	utódok	hírnév vágya
T. P.: erényes élet jutalma	értelem	akarat	emléke- zet	test megdi- csőülése	az öt érzékelés túlvilági boldog- sága	jócsle- kedetek örök jutalma
T. P.: a pokolbeli büntetés bora	Isten átká	lelkiis- meret mardo- sása	rabság az ördög hatalmá- ban	örök halál	kizáratás a mennyei boldog- ságból	pokol börtöne
T. P.: a bűnbánat hat elmélke- dése	elmélke- dés a bűnökből származó rosszról	elmélke- dés Isten kegyel- mének elveszté- séről	elmélke- dés saját halá- lunkról	elmélke- dés a végítél- letről	elmélke- dés a kárhozat bünteté- séről	elmélke- dés a mennyei dicsőség elveszté- séről
P. P.: hat veder víz a világ menyegzőjé- ben és házasságában	eladja az ember a szabadsá- gát	magta- lanság, fájdal- mas szülés	a gyer- mek feltartá- sa, betegsé- ge, halála	a házások erkölcse	a házások testi nyava- lyája és halála	egymás- hoz való gyanú
K. Gy.: a házasság megkeserítői	hasonlat- lanság	magta- lanság	szegény- ség	betegség	félté- kenység	halál
K. Gy.: bűneink	irgalmat- lanság	engedet- lenség	lelki restség	jóban való álhatat- lanság	mérték- telenség vagy tobzódás	ájtat- lanság

A táblázatban szereplő példák jól mutatják, hogy a Szent Bernát nevéhez köthető hagyomány, miszerint nem a Krisztus előtt elmúlt hatezer esztendővel, hanem tulajdonságokkal ruházták fel e vedreket, variációk sorára kínált lehetőséget. Az első táblázat 15. és 17. századi beszédek mutat. 16. századi kánai menyegzős beszédekben csak két helyen találtam ilyen példát.

	1. kőveder	2. kőveder	3. kőveder	4. kőveder	5. kőveder	6. kőveder
Temesvári Pelbárt, Érdy-kódex: megváltás	szen- peni- tencia	tiszta gyónás	alamizs- naosztás	bosszú- ságnak megbo- csátása	test sanyar- gatása	isteni szent parancsolat megtartása
Temesvári Pelbárt, Érdy-kódex	„e világnak hat rendbeli életének részei, melyekben régtől fogva a szent pátriárkák és próféták szent János baptistáig jövődóképpen szóltak Jézus Krisztusnak születéséről, életéről, szent kínjáról, haláláról”					
Beythe István	„ez világnak hatezer esztendei, melyeknek végén megjelenik a Krisztus”					

Az első két példa az *Érdy-kóde*xből és közvetve Pelbárttól való. A karthauzi forrásához hasonlóan hivatkozik Szent Bernátra a hatosztású felsorolásnál. A másik variációt Szent Ágostonnak és egyéb doktoroknak tulajdonítja. Emellett áll példaképp a protestáns Beythe István kategorizálása, aki szintén ehhez a régi-es felosztáshoz nyúl vissza.

Több beszédben részletesen tárgyalják az írók a kőedényekben lévő bor kérését is. Számba veszik azt, hogy hogyan fogyott el, hogy részegeskedtek-e az emberek Krisztus jelenlétében a menyegzőn, főleg a csoda után, és előkerül a megkerülhetetlen kérdés, a rosszabb és jobb bor feltalálásának sorrendje. Hasonló módon jó lehetőséget kínál a kánai menyegző története arra, hogy a helyes menyegző kérdésében tanácsot adjanak a prédikációszerzők hallgatóságuknak. Hogy hány vendéget kell hívni, mennyi pénzt szabad elkölteni, hogy hány napig tartson a lakodalom. És nem utolsósorban arról is beszélnek szerzőink, hogy a mértékletes ünneplés során a násznép, az ifjú pár és a vendégek mit fogyasszanak, és leginkább mit ne. Legérzékletesebben Bornemisza Péter ír erről prédikációjában, beleszőve az ételek és italok sorát a dorbézolástól és felesleges, megfontolatlan és túlzó mulatozástól való önmegettartóztatásról szóló tanácsok szövegébe:

„[...] Jézus [...] és Szűz Mária és az Úr tanítványi drága, örven-
detes dolgokról is szóltak: Mint az Istennek az emberhöz való nagy
szerelméről, [...] az bűn bocsátásáról, az feltámadásról, és az örök
életről. Kikből sokan nagyobb vigasságot vettek, hogynem mint sok
friss menyegzőnek pinio [a. m. pinot], ramphol [a. m. újbor, kifor-
rott, le nem tisztult bor], malosa [a. m. mazsolabor, aszúbor] italá-
ból, vad, madár, marcepán, béles, és frissen főzött étkekből. Öttek,
ittak ők is, de mértékletesen, és eszket megőrzötték, nem hatták
megbolondulni, hogy mindenkor az Isten előttük legyen. Szóltak ők
is, de nem bolondul, hanem értelmesen, nem csácsogtak akármit,
ami az nyelvekre jött volna, trágár szó pedig, és éktelen cselekedet,
magahányás, kérküvés, csélcsapás, feddődés, bolond zajgás nem
volt köztök...”²⁵

E szavak után Bornemisza magyarázatával ügyesen fordítja saját hasznára az összes olyan részt a történetben, melyet egyesek arra használtak fel, hogy bizonyítsák tivornyázásuk és lerészegedésük jogosságát. Így a násznép nem issza meg az összes bort, hanem a gazda elteszi szűkösebb időkre, a násznagy pedig nem a jelenlévőkre érti azokat a szavait, ahol a jobb bort dicsérve a megittasodott vendégekről beszél, hiszen azok Krisztust tisztelve nem ittak mértéktelenül, csak mértékkel és józanon.

De miért is voltak Jézusék a menyegzőben? Természetesen azért, hogy az ifjú pár egybekelését ünnepeljék. Íróink is ezt teszik, ám nem szorítkoznak egy esetre, ők magát a nagybetűs házasságot ünneplik. Érdekes összecsengés figyelhető meg a házasság okainak említésekor. Az itt szereplő példák nem csupán az általam vizsgált beszédekből valók, mégis jól látszik, hogy a korban szinte teljesen megegyezik az első három pont minden szerzőnél, aki él ezzel a felosztással.

Temesvári Pelbárt	a házastársi egyesülés mentesül a büntől	gyermekek nemzése	mérsékli az érzékiséget	
Temesvári Pelbárt	egymás támogatása	gyermekek nemzése	védelem a paráznaságtól	
Melius Juhász Péter	egymásnak segítése	magzatnak szaporodásáért	paráznaságnak eltávolztatása	

²⁵ BORNEMISZA, *Foliopostilla...*, 91r.

Bornemisza Péter (Postilla/3)	egymásnak segítése	magzatok szaporodása	fertelmes élet eltávoztatása	a Krisztussal való egyesülésünknek példázata
Bornemisza Péter (<i>Négy könyvecske</i>)	egymás segítése	istenfélő fiaknak és lányoknak felnevelése	a fertelmes életnek eltávoztatása	a Krisztussal való társalkodásunknak példázata
Kulcsár György	egymás segítése	magzatok szaporodása	paráznaság megelőzése	Jézus és az Egyház példájának követése
Beythe István	egymás segítése	a keresztények szaporítása	tiszta élet	
Beythe István	tisztaságos élet	nemzésnek oka	paráznaság eltávoztatása	

Hasonló felépítésű érvelések találhatók a férj és feleség kötelességeinek felsorolásakor vagy a párválasztásról szóló tanításokban, ahol a fő szempontok a házasulandók kora, státusza, vagyoni helyzete, erkölcse. Ezek és a további egyezések, a szereplőkről való vélekedések, a pontos források, a bibliafordítások kérdésének és a történet egyéb helyen való megjelenésének ismertetését egyelőre még nem végeztem el, de azt gondolom, a részletesebb feltárás eredményei jó adalékot nyújtanak majd a 16. századi egyházi beszédek kapcsolatainak, forrásanyagának és működési elveinek részletesebb felderítéséhez.

Tóbiás és Sára

Több bibliai történet is feldolgozta az idősebb Tóbiás balesetét, fia vándorútját, majd találkozását és házasságkötését Sárával. A mágikus realista regényhez hasonlatos, fordulatokban gazdag történet a hitről, kitartásról, a segítség elfogadásáról, bizalomról szóló példabeszéd, amelyben maga a házasság intézménye és a frigy Isten által való támogatása is fontos szerepet kap. A Dézsi András által szerzett *Az ifjú Tóbiásnak históriája* (inc. *Minden embert erre szívem szerint intek*) 1550-ben íródott, egyik első bibliai históriáink közé tartozik. Számos kiadást megélt, többek között megjelent a Hoffgreff-énekeskönyvben és Bornemi-

sza gyűjteményében, valamint 1582-ben és 1594-ben Debrecenben, illetve 1598-ban Bártfán. A nyomtatott változatok mellett 17. századi kéziratos variánsait is ismerjük a *Lugossy-kódex*ből, valamint *Mihály deák kódexéből*. A történet másik 16. század közepéről való variánsa a Székely Balázs által 1546-ban írt *Tóbiás históriája* (inc. *Jersze, emlékezzünk mostan mi nagy dolgokról*). Ez a szöveg azonban csak egyetlen nyomtatott forrásból, a Hoffgreff-énekeskönyvből ismert. Ugyancsak ide sorolható Munkácsi János 1600-ból való bibliai históriája, amely bár *A nagy Tóbiásnak élete* címet viseli (inc. *Megírom a nagy Tóbiásnak életét*), a történet második fele elmeséli kis Tóbiás és Sára történetét is. A szövegnek egyetlen csonka nyomtatott példánya maradt fenn, kéziratos változata megtalálható *Mihály deák kódexében*. Az unitárius hagyomány szempontjából fontos adat, hogy Dézsi András históriáját Bogáti Fazakas Miklós a 72. (73.), 111. (112.) zsol-tárának, valamint Jób-parafrazisának dallamvariánsaként is ismerjük.²⁶

A bibliai históriák, bár néhol bővítve variálják, máshol kihagyással szerkesztik szövegüket, szorosán követik a bibliai könyvet. Jól mutatja ezen szerkesztés megjelenését egyes szerzőknél az idősebb Tóbiás imájának interpretálása és verse-be foglalása. Mindhárom históriában kulcsfontosságú az idősebb Tóbiás szeme világának elvesztése, mivel ez a mozzanat készíti később őt, hogy fiát elküldje Ráguelhez, Sára apjának házához. Az imából mindhárom esetben kimaradt a bibliai versek azon szakasza, ahol az ősök bűne miatt ostromozza Tóbiás magát, és egy személyesebb jellegű imává rövidült a szöveghely.²⁷ A Tóbiás-történet jelle-génél fogva az ifjú Tóbiás, majd Sára késleltetetten lépnek a színre, mégis találko-

²⁶ Dézsi bibliai históriájára kizárólag Bogáti Fazakas fentebb említett művei hivatkoznak dallamjelzésként (ld.: RPHA 958). Ezzel kapcsolatban, és Székely Balázs esetleges szerepével kapcsolatban ld. pl.: *Régi Magyar Költők Tára XIII/A: Bogáti Fazakas Miklós históriás énekei és bibliai parafrázisai*, sajtó alá rend. Ács Pál et al. (Budapest: Balassi, 2018), 423–425.

²⁷ A bibliai históriákban szereplő változatokat ld. a Melléklet 2-ben. A bibliai versek Károlyi Gáspár és Káldi György fordításában így hangzanak (az első kiadások alapján a tanulmány szerzője, L. B. által modernizált átírásban): Tób 3,1–6: *Akkoron én keserűségembe sírék, és nagy bánattal ilyen igékkel könyörgék az Istennek: „Igaz vagy, Uram, és minden cselekedetid igazak, és minden útaid irgalmasság és igazság, és igaz és méltó ítéletet téssz mindörökké. Emlékezzél meg rólam, és tekints reám, és ne állj bosszút az én bűneimért, se az én atyáimnak vétkeikért, kik teellened vétkeztek. Mert az te parancsolatidnak nem engedtenek. Mely dologért minket prédára, fogságra, halálra, csúfságra és gyalázatra vetettél mindazok között, kik között eloszlottunk. Jóllehet, sok igaz és illendő okaid vadnak, hogy énvelem az én bűneim szerint és az én atyáimnak vétke szerint cselekedjél, mert nem tartottuk meg az te parancsolatidat, és tökéletesen nem jártunk teelötted. Most az ért az te akaratom szerint cselekedjél énvelem, és vedd ki az én lelkemet, hogy hallják meg, és legyenek földdé, mert jobb énnekem meghalnom, hogynem élnem. Mert méltatlan szemre való hányásokat hallottam, és*

zásuk, majd házasságkötésük áll a cselekmény középpontjában. A csodás utazás részleteit mindhárom szerző nagy kedvvel ecseteli, az angyal-unokatestvér megérkezésétől kezdve az utazókhöz szegődött kutyán, a csodás módon kifogott halon, az elátkozott Sára történetén keresztül a nászéjszakán a démon elűzéséig vagy idős Tóbiás szemének meggyógyításáig.

A szövegcsoporthoz megszokott módon a történetet a szerzők egy kezdőversszakkal vagy rövid moralizáló betéttel nyitják, ám (a szerelmi témájú históriákkal ellentétben) nem egészítik ki hosszú tanulssal, morális tanítással a bibliai szöveg interpretációját a história végén, csupán néhány lezáró, általában hálaadó, könyörgést előkészítő versszakot csatolnak a történet lezárásához. A szövegbe ékelt tanító jellegű megjegyzések is ritkák, maga a bibliai szöveg beszél és tanít itt a históriászerzőkön keresztül.

A történet a kánai menyegzős beszédekben is rendre felbukkan. Kulcsár György a következőket fogalmazta meg, miután az illetlen, megbotrántoztató és elkerülendő viselkedésről írt: „Mert efféle dolgokkal az nagy Istent megbántjuk, felebarátunkat megbotrántoztatjuk, és sokféle vétkekre okot adunk, és az ördög uralkodik olyan helyen, mint az Raphael angyal mondja az kis Tóbiásnak. Tob. 6.” Majd így folytatja:

„Viszont az keresztyénöknek menyeközői lakodalmokban imilyen szent dolgok legyenek jelen: 1. Isteni félelem. 2. Tisztösséges vigasság és örvendőzés. 3. Szent dolgok felől való beszéllés. 4. Szönetlen imádkozás. 5. És arról való könyörgés, hogy az Úr Isten ezt az ő szent szörzését az ő áldomásával jószerencsésé tegye. Mert nemcsak ez máj evangéliumnak igéje tanéjt erre, de amint olvassuk, az szentek is ilyen módon éltenek az ő menyegzői lakodalmokban. Mint az Tóbiás menyegzőjéről írván vagyon, Tob. 7. [Tób 7.14]:

nagy bánatban vagyok, engedd meg, hogy megszabadúvál ez nyomorúságokból, menjek az örökkévaló helyre: az te orcádat ne fordítsd el éntőlem.” (Károlyi Gáspár fordítása)

Tób 3,1–6: *Akkor Tóbiás felfohászokodék, és imádkozni kezde könnyhullatásokkal, mondván: „Igaz vagy, Uram, és minden íréletid igazak, és minden útaid irgalmasság és igazság és ítélet. És most, Uram, emlékezzél meg rólam, és ne állj bosszút bűneimért, se meg ne emlékezzél az én vétkeimről, vagy az atyáméiról. Mivelhogy nem engedtünk a te parancsolatidnak, azért adattunk prédára és fogságra és halálra, és csúfságra és gyalázatra minden nemzeteknél, akik közibe elhintettél bennünket. És most, Uram, nagyok a te ítéletid, mert nem cselekedtünk a te parancsolatid szerint, és nem jártunk tekelletesen előtted. És most, Uram, a te akarod szerint cselekedjél velem, és parancsoljad békességben kivétni lelkemet, mert jobb nékem meghalnom, hogysessem élnem.”* (Káldi György fordítása)

*Evének és lakozának, áldván az Úr Istent. Azért az mértékletes és isteni félelemből származott vigasság kedves Istennek előtte, az fajtalanság kedig utálatos [...].*²⁸

Bornemisznál egészen más kontextusban is előkerül Tóbiás és Sára házassága. A Szentháromság-nap utáni huszadik úrnapjára írt második prédikációjában, mely a Mt 22,1–3-n alapult (*Ismét példabeszédnek általa szóla nekik Jézus, és mondá: Hasonlíttatott az mennyeknek országa az királyhoz, ki menyegzőt szerze az ő fiának, és elküldé az ő szolgálait...*). Ennek kapcsán kitér a házasságra is, valamint Isten házasságra vonatkozó rendelkezéseire és az ehhez köthető magyarázatokra, melyek Mózes 3. könyvének ide vágó passzusain alapultak. Itt veszi számba a házasságnak véget vető okokat, így a halált, a paráznaságot és az elhagyást. Ezzel kapcsolatban kerül elő Tóbiás és Sára példája, mivel „hét jegyes férje hala meg Sárának, mert Isten Tóbiásnak rendelé”.²⁹ A példa nem teljesen oda fut ki, ahova az olvasó várná, mivel a társat nem választó, özvegyiségben vagy szüzeségben maradó személyek kapcsán Bornemisza rögtön megjegyzi, hogy a pápások hamisan magyarázzák ezt a papokra, apácákra, mert Szent Pál mindenkinek tanácsolja a házasodást. Az *Ördögi kísértetekben* pedig nem csupán bibliai párhuzamokkal, így Józseffel és Zsuzsannával állítja egy csoportba Bornemisza Tóbiást és Sárát, de Lukrécia asszonnyal is.³⁰

A már fentebb említett Foktövi János a házasság témáját boncolgató XVII. prédikációjában, amely az 1Kor 7,1 textuson alapul, azt fejti ki annak negyedik fejezetében (címe: *Miképpen kell megházasulni*) az ifjabb Tóbiás imáját magyarázva, hogy imádsággal kell megházasodni.³¹

Szaporíthatók még a példák, melyekben a házasság vagy (sokszor épp a kámai menyegző kapcsán szóba kerülő) dorbézolás ellen szóló beszédrészekben a prédikációszerzők Tóbiás és Sára történetét is megemlítik. Am olyan beszédre, amely fő témának a Tóbiás-történetet választja, a reformáció évtizedeiben nem-

²⁸ KULCSÁR György, „Vízkereszt nap után másod vasárnapi evangélium” in *Uő, Postilla...* (Alsólivda: Rudolph Hoffhalter, 1574), 151r–v. További kiadások: KULCSÁR György, „Vízkereszt nap után másod vasárnapi evangélium” in *Uő, Postilla...* (Bártfa: Guttgesel, 1579), 85v–90r; KULCSÁR György, „Vízkereszt nap után másod vasárnapi evangélium” in *Uő, Postilla...* (Bártfa: Guttgesel, 1597), 85v–90r.

²⁹ BORNEMISZA, *Foliopostilla...*, 627r.

³⁰ BORNEMISZA Péter, *Negyedik része az evangéliumokból és az epistolákból való tanúságoknak* (Sempte: typ. Bornemisza, 1578), 720v–721r [RMNy 422].

³¹ FOKTÖVI János, „XVII. prédikáció. Az házasságról. 1. Cor. 7. v. 1.” in *Uő, Prédikációs könyve* (OSZK, Oct. Hung. 380), 340r–347v. Az idézett fejezet a 345v–346v oldalakon.

igen találunk példát. A protestáns hagyományban így ritka példaként tartják számon Enyedi György 74. (8.) beszédét.³²

Enyedi irodalmi fogékonysága kapcsán nem elhanyagolható példa a Tóbiás és Sára történetének alaptextusként való felhasználása. Mivel a protestáns bibliai kánonból Tóbiás könyve kikopik, mai adataink szerint Enyedi volt az utolsó, aki teljes prédikációt épített Tóbiás történetére. A 16. századra a Tóbiás és Sára házasságára vonatkozó utalások vagy a történetet feldolgozó szövegrészek jellemzően inkább házassági énekekben és imádságokban szerepelnek.³³ Feltételezésem szerint (hasonlóan a klasszikus káni menyegzős beszédekhez) Tóbiás és Sára házasságának történetét a vízkereszt utáni második vasárnapon mondhatta el a püspök. A beszéd a *De nuptiis* címet viseli. A történet meseszerűsége a hagyományban sokszor és sokoldalúan használt példaanyaggal társul, ám Enyedi nem a szokványos módon ragadja meg Tóbiás és Sára találkozásának és házasságkötésének részleteit. Beszéde a következő felütéssel kezdődik:

„Vadnak az emberek között sok külömb-külömbféle szövetségek és társaságok, kik nélkül ugyan el nem lehetnek, de az többi között ugyan erősebb, szükségesb, böcsülletesb nincsen az házasságnál. Mely felől noha gyakran hallottak naponként az hívek, de nem árt ez mostani órában is ez felől értekezünk, mert az jó dolognak gyakran való hallása nem káros.”³⁴

A szöveg kifejezetten a házasságkötés aktusára, a házassági liturgia részleteire fókuszál, kifejtve a szülők, valamint az eskü, esküvés szerepét, a válás lehetőségét, majd a menyegzői lakodalom tartására vonatkozó szokásokat. Ezen utolsó rész a korszak hasonló témájú beszédeinek (többek között a káni menyegzős beszédeknek is) tökéletesen megfelel tartalmában, ésszerűsége inti a híveket a szervezésben, visszafogottságra a fogyasztásban és a mulatozásban.

Maga a beszéd nem meséli el Tóbiás és Sára történetét, és egyáltalán nem említi a bibliai versekben szereplő mesébb elemeket, ezt jól mutatja a beszéd felosztásában a fejezetek kezdete is, melyek a kézfogásra, a házasságkötéskor el-

³² Egyetlen fennmaradt kéziratos másolata: 2. *Kolozsvári Kódex* (Academia III., Ms. U., 1228), 38r(71)–43r(81). Modern kiadása: ENYEDI György *Prédikációi 1*, kiad. LOVAS Borbála (Budapest: MTA-ELTE HECE – Magyar Unitárius Egyház, 2016), 89–95.

³³ Bővebben ld.: HERMANN Zoltán, „A Tóbit könyve és a varázsmese” in Uő, *Varázsszer/tár: Varázsmesei kánonok a régiségben és a romantikában* (Budapest: L'Harmattan, 2012), 76–87; HERMANN Zoltán, „A rejtőzködő mese. Enyedi György Tóbiás-példázata”, in uo., 99–108.

³⁴ 2. *Kolozsvári Kódex* (Academia III., Ms. U., 1228), 38r(71).

hangzó apai áldásra, a házasság szövetségének írásba foglalására, valamint a lakodalom tartására fókuszálnak. Bizonyosnak vehetjük, hogy Enyedi jól tudta, hogy hívei ismerik és értik példáját, emlékeznek a történetre, így olyan közismert, mindenki által tudott alapra támaszkodik, amely feltehetően a mindennapi prédikációs gyakorlat és bibliaolvasás mellett a közkézen forgó bibliai históriákból és a történethez kapcsolódó énekanyagból is építkezett.

A prédikáció első részének nyitása a következő: „Így szól azért [Tób 7,12]: *És megfogván etc.*” A fejezetben két fő tanulságot jelöl meg Enyedi. Az első, hogy az apáknak és anyáknak akaratából köttetik meg a házasság. Ez az aktus a bibliai históriákban is kiemelt momentum. A korabeli szokásszabályozásban bár a házasságkötés kulcseleme volt a *consensus* szabad akaratból történő kimondása, ám a házasulandó felek szabadsága a szülői beleegyezést is magába kellett foglalja. Enyedi kifejti, hogy ha valaki „magával szabados”, akkor minden javaival, valamint a házasságkötéshez szükséges elhatározás jogával is rendelkezik. Ám azoknak, akik „ijak-fiak”, vagyis a szüleik gondviselése alatt álló ifjak és leányok, azoknak jobb nem egyedül dönteni a házasság kérdésében, mert az Isten ellen való nagy véték. És az ilyen gyermek akármit ígér, akár esküvéssel is, ha szülei ellentmondanak neki, ígérete semmisnek vétetik és felbomlik.³⁵ A második tanulság, amiről itt beszél Enyedi, és ami – a püspök meg is jegyzi – gyakori vita tárgya volt a korban, azzal a kérdéssel kapcsolatos, hogy régen esküvel kapcsolták-e össze a házасokat, és vajon a 16. század végén illik-e ezt tenni, vagy nem. Enyedi megmutatja az idézett bibliai versből kiindulva, hogy „az hüttel való öszvekötelezés nem újság, hanem Istennek régi rendelése”, és aki ellene szól, Isten rendelése ellen szól. Másrészt viszont azt is megjegyzi, hogy a kéz beadása lényegében olyan, mintha a házasulandó szájjal esküt tett volna. Így foglalja össze magyarázatát: „[...] nemcsak az kötelezi meg hüttel magát, az ki szájával esküszik, hanem ha vagy keze beadásával fogad valamit, vagy ha ki az hütnek formáját hallván csak int és feje hajtásával javallja.”³⁶ Enyedi magyarázata az eljegyzési eskü, „előzetes esküvés” hagyományára utalhat, emellett mégis lényegében annak házasságkötő funkcióját erősíti meg magyarázatában. Megjegyzései nagyon érdekessé válnak a korabeli protestáns és református egyházi gyakorlatot megvizsgálva.³⁷

³⁵ A szabad akarat, szabadság kérdésével a házasság kapcsán ld.: BÁRTH Dániel, *Esküvő, keresztelő, avatás: egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon* (Budapest: MTA, 2005), 68–69.

³⁶ 2. *Kolozsvári Kódex* (Academia III., Ms. U., 1228), 39r(73)–39v(74).

³⁷ BÁRTH, *Esküvő, keresztelő...*, 106–107, 119–120. Bővebben a különböző házasságkötési és esküvéssel kapcsolatos bevett gyakorlatról és szokásokról ld. a 100–126. oldalakat, illetve az unitárius házassági eskü gyakorlatáról (18. századi adatokkal) a 122–123. oldalakat.

A prédikáció második fejezete így kezdődik: „Második dolog, az mit ír az história az Tóbiás házassága felől, hogy Raguel illyen szókkal áldotta meg az új házásokat [Tób 7,12]: *Az Ábrahámnak, Izsáknak, Jákobnak Istene etc.*” Enyedi először bibliai példákkal bizonyítja, hogy elterjedt szokás volt a korai időktől kezdve a zsidók között, hogy akiknek javukat kívánták, azokra áldomást mondtak, azokat megáldották. Ez a hagyomány az Ószövetség és az Újszövetség könyveiben is megjelenik, és mivel mi, „az Újtestamentum fiai vagyunk”, továbbra is élhetünk ezzel a szokással. Azt is elmondja, hogy bár minden istenfélő ember áldása hasznos és foganatos, de legfőképp hasznos az atyák áldása. Sárát apja és anyja is megáldotta, és, ahogy Enyedi mondja, mivel a házasság legfőbb „szövetség az emberek között, mely által az emberi nemzet megtartatik”, valamint mivel ez egy holtig tartó szövetség, nagyon fontos a szülők áldása.

A prédikáció harmadik része a következő felütéssel indul: „Az harmadik ceremónia így íratik meg [Tób 7,13]: *És Chartát hozatván feljegyzék az házasságnak szövetségét etc.*” Ebben a részben Enyedi bemutatja, hogy hogyan írták meg levélben és pecsételték meg a házások között való szövetséget. Amint megjegyzi, nem tudja, hogy elterjedt szokás lehetett-e ez, mivel máshol a Bibliában nem talált erre utalást. És mivel a zsidókkal ellentétben (akik elválhattak, és ilyenkor a feleség a jegyruháját és az őt illető vagyonrészt megkapta, így számukra nagyon hasznos és praktikus volt ez az írásba foglalt házassági szerződés) a keresztények nem élnek a válás törvényével, így nem kell ezt a szokást megtartaniuk és követniük.

A lakodalomszerzésről szóló fejezetben az ószövetségi és evangéliumi példák között a kánai menyegzőre is utal a püspök. Megmagyarázza azt is, hogy nem szégyen és nem vétek lakodalmat tartani, ám csak akkor, ha egy dologra figyelnek a házások és vendégek, hogy Istent áldva, Isten áldásával üljenek a lakodalmában. Ám híveit megróva azt is elmeséli, hogy milyen lakodalmakról hall és hallott ő maga. Felsorolásából látjuk, hogy a problémák nem sokat változtak az idők során. Szól a túl sok vendégről, a mértéktelen költekezésről, az eladósodásról, a kevélységről és magamutogatásról. A túlzásba vitt vigasságokat szintén számba veszi: a boritalt, részegeskedést és dőzsölést; a lakomázást; az undok, szemtelen szökést és tombolást; a muzsikát és éneklést, melyben nem az Istennek áldását nézzük, hanem iszonyú énekek „mondásában s hallgatásában gyönyörködünk”; valamint a pletykálkodást, csetepatét, kiáltást és üvöltést.

A beszéd lezárása az Enyeditől megszokott zárlatoknál rövidebb, ebben megjegyzi, hogy a nem istenfélő lakodalom miatt az Isten sokszor nem megáldja, hanem megbünteti a házásokat, emiatt magtalanság, háborúság, betegség lá-

togatja meg őket.³⁸ De, ahogy mondja, Tóbiás jó példa az istenfélő élet ajándékára is, hiszen „fiainak fiait is látta, és 99 esztendősen múlt ki csendesen ez világból.”³⁹

Zárszó gyanánt

A kánai menyegző erkölcsi és vallási tanulságokat példázó elbeszélésként jelenik meg az említett prédikációkban, a magyarázatok szempontjából a mérleg a század végére azonban tendenciózusan az erkölcsi oldal felé billen. Vagyis a vízkereszt egyik ünnepének jelentősége elhalványul, a kegyes célú, de profán tartalmú házassági tanácsadás lassan, de biztosan kiszorítja Krisztus első csodájának fontosságát. E történet elmesélésének ürügyén azonban olyan bölcsességeket hagynak ránk a prédikátorok, amelyek izgalmas és színes képet festenek a 16. századi ember mindennapjairól. Ehhez a hagyományhoz csatlakozik a bibliai históriák között is kiemelkedően sokszor feldolgozott Tóbiás-történet minden kiadásával, említésével és átiratával, amely nem csak praktikus, de morális oldalról, mégis egy kalandos-csodás, mesés elemekben bővelkedő történetben magyarázza meg a házasságkötés egyes elemeinek, a lelki tisztaságnak és az Istenbe vetett hitnek fontosságát.

Melléklet 1

Andreas Moldner

*Von der Hochzeit in Cana Galilaeae*⁴⁰

In dem galileischen land,
do lag ein stat Cana genant,
dar ward der herr geladen,
wol auf ein hochzeit das ist war,

³⁸ Érdemes ezt összevetni a kánai menyegzőről szóló katolikus beszédekben szereplő hat köveder kérdésével, ahol például Káldi György a következőképpen jelöli meg a házasság megkeserítőit: hasonlatlanság, magtalanság, szegénység, betegség, féltékenység, halál.

³⁹ 2. *Kolozsvári Kódex* (Academia III., Ms. U., 1228), 43r(81).

⁴⁰ A mű első megjelenése: 1543 (RMNy 53). Moldner füzete és a benne szereplő szöveg újabb kiadása: Julius GROSS, *Seltene Druckwerke in der Bibliothek des evang. Gymnasiums A. B. in Kronstadt*, Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, 9/1 (1886. jan. 15.), 4–5. A mellékletben szereplő átirás az eredeti nyomtatványon alapul.

mit sampt seinen zwelfpoten.
Als in aber der wein gebrach,
Maria zu dem herren sprach,
son thu dich irer erbarmen,
sie han kein wein, das merckstu wol,
hilf in auss iren sorgen.
Jesus antwort der mutter schon,
weibs bild was geet es mich dein an,
die stund ist noch nit kommen,
die mir mein vatter hat gesatz,
den glaubigen zu frommen.
Maria sprach zun dinern zwar,
meines suns red nempt eben war,
und losts euch nit verdriessen,
was er euch heist das solt ir thun,
ir werd sein wol genissen.
Sex krüg stunden all do bereit,
nach der Juden ihrer gewonheit,
zur reinigung bestellet,
wen sie oftmals vom marcke quemen,
das in wasser nit felet.
Jesus hies wasser füllen ein,
in die krüg gemachet von stein,
gehorsam warn sie drotte,
sie fulten sie gantz überaus,
hielten seine gebotte.
Nu schencket ein und tragt es hin,
dem bechermeister und gebts im,
sie thetens schnelllicklichen,
als er den wein gekostet het,
wundert sich inniklichen.
Er ruffet den breutgam zu im,
sprach wo hast du nur deine sin,
so weit hin lassen sincken,
ander leut geben gutten wein,
dem volck zu ersten zu trinken.
Du aber hast widersins thon,
den gutten wein zuletzt gelon,

den leichten vor gegeben,
das dünckt mich gantz unbillich sein,
solchs merck selbest gar eben.
Das ist das erst zeichen gescheen,
wie uns Johannes thut vorichen[!],
in Cana Gallilaeae genant,
sein herlikeit geoffembart,
von allem volck aldo erkant.
Nu hört und merket eben wol,
was man alhie vorsteen sol,
durch die hochzeit gescheen,
man sehe den text nur fleissig an,
wirt in leichtlib vorsteen.
Galilaea unstet genant,
von den Juden gar wol erkant,
dar ward der herr geladen,
durch die propheten immerdar,
mit seuffzen und mit klagen.
Er solt das wasser wandlen thun,
im gesetz angezeiget schon,
das sie es möchten trincken,
verkeren in ein guten wein,
vom glaubn nicht lassen sincken.
Er kam mit sein zwelfpotten dar,
verkündet das reich Gotts zu vor,
den Juden lengst versprochen,
sie namens aber mit nichten an,
es bleibt nicht ungerohen.
Zun heiden wurden sie gesant,
auf das sein namen würd erkant,
von inen angenommen,
die mutter die muss darbei sein,
der einikeit zufrommen.
Die krüg zur reinigung bestellt,
das g[e]setz wirt dardurch gemelt,
darein thut wasser ligen,
von aussen uns nur waschen kan,
im grunt bleibt es verschwigen.

Sex seind der tag von Gott gemacht,
den sibenten gar wol betracht,
was sexe han begangen,
die werck im glauben vorste mich recht,
die selikeit zu erlangen.
Steinen seind die herzen fürwar,
der Juden gewest immerdar,
das wirt alhie bedotten,
darumb mus man zum leiden gan,
zu Christo sie auch laden.
Wasser wirt bekummernus genant,
der wein Gotts wort lauter verstand,
welchs trübsal uns kan lindern,
die mir die hofnung zu im han,
als rechte gottes kinder.
Die ausleger der schrift bekant,
werden bechermeister genant,
wundern sich über die massen,
das er sein volck so lange zeit,
im hunger hat gelassen.
Der breutgam wirt geruffen dar,
warumb das er der Juden schar,
den leichten wein hat geben,
das ist das creutz das niderschlecht,
die gwissen merck gar eben.
Die hochzeit mit freuden geschicht,
das macht sie hat ir zuversicht,
in Gott so gar gestellet,
die lieb Gottes erforschen will,
wie uns Paulus das meldet.
Das creutz gar bald vorhanden ist,
welchs tragen mus ein frommer christ,
in disem stand verborgen,
Gott hilfft im trewlich in der not,
vor in will er auch sorgen.
Der gute wein bleibt hinden stan,
das ist der frid darzu der lon,
den Christus uns wil geben,

bei seinem vatter ewicklich,
in dem ewigen leben.

Melléklet 2

Tóbiás imája és könyörgése
(Székely Balázs)

„Igaz vagy Úristen, ítéleted igazság,
És minden útaid csak nagy irgalmasság,
Könyörgünk tenéked, örök hatalmasság,
Vedd el bűneimet, mert ez a bódogság.

Sokképpen, Úristen, vétkeztem teellened,
Ezért eltávozott tőlem te segedelmed,
De legyen énvelem az te békességed,
Jobb nekem halálom, adjad békességed.”

Tóbiás imája és könyörgése
(Dézsi András)

„Áldott, oh, Úristen, te cselekedésed,
Mert igaz tenéked minden ítéleted,
Útaid igazság, kiáltunk tenéked,
mert nyomorúltaknak gondokat viseled.

Ne légyek fedvén előtted, Úristen,
Nagy esedezésem jusson teelődben,
Ne állj bosszút, kérlek, én nagy bűneimen,
Szüleinknek vétkét ne vessed szemönkben.

De hogy nem engednénk parancsolatidnak,
Azért adál kézbe gonosz pogánoknak,
Tévelgést engedél mint szegén juhoknak,
Nem tudjuk, ma, holnap-é adatunk halálnak.

Rejád bíztam, Uram, én szegén lelkemet,
Jó akaratodból kérlek én tégedet,
Vegyed hozzád immár én szegén lelkemet,
Ne kesergesd immár, kérlek, életemet.”

Tóbiás imája és könyörgése
(Munkácsi János)

„Áldott vagy te, Uram – tüle ily szó esék –,
Mert minden igazság te túled szármoztaték.

Segéts meg engemet, ne állj bosszút rajtam,
Én atyám vétkeit elfejtsed mostan,
Kik parancsolatid megvetették gyakran,
Kiknek ú vétkökért csűfoltatom én mostan.

Immár nem kívánom ez világban éltem,
Mert méltó jutalmát bűneimnek érzem,
Kérlek, Cseleködjél velem kegyelmessen,
Ez árnyék világról vegyed el életem!

Az örökkévaló hajlékba vígy el-bé,
Méltatlan szók előtt az földbe tétess bé,
Ez nyomorúságból örömré menjek bé,
Te dücsőségedbe lelkemet helyheztesd bé!”

ABSTRACTS

Mihály Balázs: *Giorgio Biandrata (1516–1588). A Physician between Politics and Theology in Early Modern East-Central Europe*

The Italian physician Giorgio Biandrata (1516–1588) was an important politician and religious reformer in 16th century Transylvania. Historians, especially the Unitarians, perceive him as a person who determined the outcome of the trial of Francis David (1520–1579). Although Biandrata was a key figure in east-central European Antitrinitarianism, there are important details in his life that have been overlooked by historians.

He entered Transylvania as a well-known physician, being the protégé of queen Izabella (1519–1559). His early years as a physician are not researched. In Geneva he was drawn to Reformed Protestantism, then in Poland to Antitrinitarianism. In Transylvania he became the adept of liberal Antitrinitarianism.

Keywords: Antitrinitarianism, East-Central Europe, Transylvania; Biandrata, Giorgio (1516–1588); David, Francis (1520–1579); queen Izabella (1519–1559)

Borbála Lovas: *Tobias and Cana: Wedding and Marriage in Two Biblical Stories*

This article examines 16th century church views on marriage in the context of the biblical narratives of the Wedding at Cana and the Marriage of Tobias and Sarah. Analysis of sermons and versified Bible stories from those times reveal the accentuated themes of these stories that, in turn, reveal the didactic methods and emphasis commonly used.

Sermons connected to Christ's first miracle at Cana (based on John 2:1–12) were traditionally preached on the second Sunday after Epiphany. This article examines the range of usage, from the 1543 versified German version by Andreas Moldner (16th c.) printed in 1543 in Brassó (Braşov, Kronstadt), to sermons by 16th century Catholic, Calvinist, Lutheran, and Unitarian preachers. This includes the unidentified Carthusian author's Érdy-codex (16th c.), and sermons by Péter Bornemisza (1535–1584), Miklós Telegdi (1535–1586), György Kulcsár (?–1577), István Beythe (1532–1612), György Enyedi (1555–1597), and, for comparison, Pelbartus of Temesvár (Timișoara) (c. 1435–1504), Péter Pázmány (1570–1637), György Káldi (1573–1634), and Péter Alvinczi (1570–1634).

These are compared to the Marriage of Tobias and Sarah which appears, as a textus (Tobit 7,12–14), in but one sermon by György Enyedi, yet exists in three contemporary Hungarian versified Bible stories, by András Dézsi (16th c.), Balázs Székely (16th c.), and János Munkácsi (17th c. – 18th c.).

Keywords: 16th century, epiphany, Érdy-codex, marriage, marriage of Tobias and Sarah, miracle, sermon, wedding, wedding at Cana; John, Book of; Tobit, Book of; Alvinczi, Péter (1570–1634); Beythe, István (1532–1612); Bornemisza, Péter (1535–1584); Dézsi, András (16th c.); Enyedi, György (1555–1597); Káldi, György (1573–1634); Kulcsár, György (?–1577); Moldner, Andreas (16th c.); Munkácsi, János (17th c. – 18th c.); Pázmány, Péter (1570–1637); Pelbartus of Temesvár (c. 1435–1504); Székely, Balázs (16th c.); Telegdi, Miklós (1535–1586)

Sándor Előd Ósz: *Protestant Works from the Székelykeresztúr Unitarian School's Library*

This article maps the progress of Protestantism, especially Reformed (Calvinist) thinking in Transylvania, through seventy pre-1601 writings of fifteen theologians. Their works are contained in forty-two volumes which were originally in the library of the Székelykeresztúr Unitarian School, but are now housed in the Teleki Collection in Marosvásárhely (Târgu Mureş).

Three of the authors are represented in more than 10 works in this collection: thirteen of the works are by Wolphgang Musculus (1497–1563), and twelve works are written by David Chyträus (1530–1600) and by Rudolph Gwalther (1519–1586). It is interesting, that there are no works by Calvin, Oekolampad, or Zanchi.

Twenty-nine if the seventy works were present in the Carpathian Basin before 1601, Twenty-three arrived in the 17th century, so 74,2% of the studied material was already shaping Transylvanian thought in the 1700's.

Amongst the previous owners of these works are numerous Hungarian Unitarian and Reformed intellectuals, as well as German Lutheran and Unitarian intellectuals: for example Georg Katzer, Titus Amicinus (1553–1563) and Johann Borser were German Unitarian ministers from the 16th century, Valentin Radecius was a Unitarian bishop, Andreas Lang was the grandson of printing house owner Gáspár Heltai.

The majority of the works are biblical commentaries, which supports thinking that ministers used these works for their sermons.

The names of the owners show that the Reformed ideology spread from Saxons to Hungarians, from Upper-Hungary and the Partium to Transylvania, and from Calvinists to Unitarians. This suggests that there was no religious or linguistic border in the book market.

Keywords: Calvinism, Marosvásárhely, Protestantism, Reformed theology, Székelykeresztúr Unitarian School, Târgu Mureș, Teleki Collection, Unitarianism; Amicinus, Titus (1553–1563); Borser, Johann; Chyträus, David (1530–1600); Gwalther, Rudolph (1519–1586); Heltai; Gáspár (c. 1490–1574); Katzer, Georg; Lang, Andreas (? – ?); Musculus, Wolphgang (1497–1563); Radecius, Valentin (? – ?)

Sándor Oláh: *Imre Gellérd's Impressions of Everyday Life under Dictatorship in Șimonești in the Fifties*

This article provides a view into the written inheritance of the Unitarian minister Imre Gellérd (1920–1980). His writings give information about everyday life in a Transylvanian village in the fifties. Between September 1947 and November 1959 Gellérd was the Unitarian minister in Siménfalva (Șimonești) in Harghita county during the communist dictatorship of Gheorghe Gheorghiu-Dej (1901–1965). This era meant terror, discrimination of social classes considered state enemies, and unbearable economic oppression and coercion. After WW II Eastern European states ended up under Soviet influence which imposed immense social transformation after the Soviet model disguised as the transformation of agriculture. Collectivization, introduced in Romania in 1949, had deep societal and economic impacts on the village.

The aggressive agenda of the party-state mixed transforming rural society with persecution of religious denominations and their ministers. Political goals had a never before experienced impact on peoples' lives. Conflicts arose between people as a result of the continuous ideological and economic attack against local communities. Gellérd chronicled and interpreted these changes in his close-knit community. He believed that as minister his role was to serve his community consistently. So, wanting to help, he asked the members of the congregation to address him with their very practical problems. His doors were always open to his congregants. Therefore, his notes are credible historical sources about the deep structural changes occurring in this micro-society. He was a leader of his community, had an active relationship with his congregants, and sympathized with those who were suffering by the hands of the state-party.

Keywords: collectivization, communist dictatorship, fifties, persecution, Siménfalva (Șimonești), state-party, Transylvania; Gellérd, Imre (1920–1980)

Dénes Kiss: *Changes in the Transylvanian Hungarian Unitarian's Population*

With the help of census data, this article examines the long-term changes in the Transylvanian Hungarian population's size, territorial distribution, and true integration in its settlement structure.

The change of the Unitarian population in the last 150 years closely followed the trends of the Transylvanian Hungarian population. During the 20th century the number of Unitarians grew together with the size of the Hungarian population, then in the 1980's they dropped together. The proportion of the Unitarians amongst the Hungarian population was nearly constant. Their number dropped by 12,5% between 1992 and 2002, and by 13,5% between 2002 and 2011, and is expected to be 13 per cent between 2011 and 2021.

This population decline will not be uniform. It will be the smallest in the Szeklerland counties, while it will be the largest in the scattered areas of the Romanian majority. In the latter area, we expect the complete disappearance of the urban Unitarian communities. In contrast, scattered congregations are expected to survive in the Partium, as well as in Transylvania's ethnically mixed and Hungarian-majority areas. The population decline should differ according to settlement types, with the proportion of Unitarians living in villages increasing in the long run.

Keywords: census data, Hungarian Unitarian population, Partium, rural area, Szeklerland, Transylvania, urban area, 19–20th century

Sándor Kovács, László Nagy: *Béla Fazakas: My Diary*

From September 14, 1934 through January 20(?), 1935, Rev. Béla Fazakas (1893–1938), of the Abrudbánya (Abrud) Unitarian church, kept a diary as he traveled through Transylvanian Unitarian communities to raise money for the fire-ravaged Abrudbánya Unitarian church. On his journey he was accompanied by Ferenc Biró jr., a congregant. They travelled by train, bus, carriage, and very often by foot.

Rev. Fazakas' son, Béla Fazakas jr. (1926–2019), a former professor at the medical school in Marosvásárhely, gave his father's diary to Rev. László Nagy, of the Marosvásárhely (Târgu Mureş) Unitarian church.

The diary offers a unique insight into the lives of Unitarian ministers and their communities between the two world wars: mainly rural communities facing social and economic problems. The fundraising journey was unsuccessful. Rev. Fazakas bitterly notices that Unitarians were outnumbered by other faiths and too few to be able to realize economic power. The Abrudbánya Unitarian church was never rebuilt.

Keywords: Abrud, Abrudbánya, economic power, fundraising, diary, Unitarians, 20th century; Fazakas, Béla sr. (1893–1938); Fazakas, Béla jr. (1926–2019); Nagy, László (1959)

STUDII

Mihály Balázs Giorgio Biandrata (1516–1588). Un medic între politică și teologie în secolul al 16-lea în Europa de Est	3
Borbála Lovas Tobia și Cana: Cununia în două interpretări biblice	38
Sándor Előd Ősz Operele reformatorilor în Biblioteca Colegiului Unitarian din Cristuru Secuiesc.	64
Sándor Oláh Experiența dictaturii. Impresiile lui Imre Gellérd în anii cincizeci în satul Șimonești.	80
Dénes Kiss Numărul unitarienilor în oglinda recensământelor între anii 1850–2011 . . .	107
Sándor Kovács – László Nagy (îngrijitori de ediție) Béla Fazakas: Jurnal referitor la colecta adunată pentru reconstruirea bisericii unitariene din Abrud 1934–35	121

ATELIER

Sándor Kovács (îngrijitor de ediție) Scrisoarea lui Sándor Zoltán în legătură cu pensionarea sa adresată episcopului Elek Kiss	159
--	-----

AMVON – MASA DOMNULUI – LITURGHII

János Kriza Libertatea spiritului	163
Márton Csécs Duminica Floriilor	170

Márton Csécs	
Despre bine și rău	174
István Ledán M.	
Cele șapte păcate capitale: Mândria	178
Cele șapte păcate capitale: Avariția	184
Cele șapte păcate capitale: Desfrânarea	189
Cele șapte păcate capitale: Invidia	195
Cele șapte păcate capitale: Mânia	200
Cele șapte păcate capitale: Lăcomia pântecului	206
Cele șapte păcate capitale: Lenea	211

RECENZII

Botond Péter Koppándi: Csaba TÓDOR, <i>Simbol, rit, dramă. Funerariile unitariene din Marea Britanie și Transilvania</i> (Budapest: Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete, 2018), 322 pp.	216
--	-----

Botond Péter Koppándi: Thomas G. LONG, <i>Preaching from Memory to Hope</i> (Louisville, Kentucky: Westminster John Knox Press, 2009), 150 pp.	220
--	-----

Obituar

Elek Török	228
----------------------	-----

Rezumate	229
--------------------	-----

Indexat de Religious and Theological Abstracts.

Fondat în 1861. Publicat de Biserica Unitariană din Transilvania. Apare trimestrial.

Redactor șef: dr. Sándor Kovács

Redactor: dr. Júlia Eszter Andorkó

Îngrijirea textelor/corectură: Gabriella Dénes, Rodger Matlage

Tehnoredactor: Péter Virág

Colectivul de redacție: dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire,
dr. Ildikó Horn, dr. Botond Koppándi, Lehel Molnár, dr. Elek Rezi

Adresa redacției: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania

Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org

Tipărit la Tipografia IDEA, Cluj. ISSN 1222-8370.

STUDIES

Mihály Balázs Giorgio Biandrata (1516–1588). A Physician between Politics and Theology in Early Modern East-Central Europe.	3
Borbála Lovas Tobias and Cana: Wedding and Marriage in Two Biblical Stories.	38
Sándor Előd Ősz Protestant Works from the Székelykeresztúr Unitarian School's Library.	64
Sándor Oláh Imre Gellérd's Impressions of Everyday Life under Dictatorship in Şimoneşti in the Fifties.	80
Dénes Kiss Changes in the Transylvanian Hungarian Unitarian's Population.	107
Sándor Kovács – László Nagy (republishers) Béla Fazakas: My Diary. About my Fundraising for the Abrudbánya Unitarian Church, 1934–35	121

WORKSHOP

Sándor Kovács (republisher) The Letter of the Reverend Sándor Zoltán about his Retirement to Elek Kiss Bishop	159
---	-----

SERMONS

János Kriza The Freedom of the Spirit	163
Márton Csécs Palm Sunday	170

Márton Csécs	
Of Good and Evil	174
István Ledán M.	
The Seven Deadly Sins: Pride	178
The Seven Deadly Sins: Greed	184
The Seven Deadly Sins: Wrath	189
The Seven Deadly Sins: Envy	195
The Seven Deadly Sins: Lust	200
The Seven Deadly Sins: Gluttony	206
The Seven Deadly Sins: Sloth	211

BOOK REVIEWS

Botond Péter Koppándi: Csaba TÓDOR, <i>Preaching from Memory to Hope</i> (Budapest: Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete, 2018), 322 pp.	216
--	-----

Botond Péter Koppándi: Thomas G. LONG, <i>Preaching from Memory to Hope</i> (Louisville, Kentucky: Westminster John Knox Press, 2009), 150 pp.	220
---	-----

Obituary

Elek Török	228
----------------------	-----

Abstracts	229
---------------------	-----

Indexed by Religious and Theological Abstracts.

Year of Foundation: 1861. Publisher: The Transylvanian Unitarian Church. Appears quarterly.

Editor in Chief: **dr. Sándor Kovács**

Editor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**

Copyreader: **Gabriella Dénes, Rodger Matlage**

Layout: **Péter Virág**

Editorial Board: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire,**

dr. Ildikó Horn, dr. Botond Koppándi, Lehel Molnár, dr. Elek Rezi

Editorial Office: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania

Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org

Printed by the IDEA Printing House. ISSN 1222-8370.